

ISSN 1829 - 1864

2009 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր թիվ 3 (28) համահայկական հանդես

ՎԵՄ

VEM Pan-Armenian Journal

«ՎԵՄ»-ի ղեկավար սկզբունքն

է լինելու գիտական

առարկայականութիւնն

ու ճշմարտութիւնը,

միայն ճշմարտութիւնը,

ամբողջ ճշմարտութիւնը՝

համոզւած, որ անգամ

ամենադառն ճշմարտութիւնը

աւելի օգտակար է,

քան ուկեզօծ ու չաքարապատ

սուտը»:

Միմոն Վրացեան

ՍՓՅՈՒՏ

Երվանդ Փաթուլյան - Լիբանան

Սկրտիչ Սկրտչյան - Լիբանան

Հարուրյուն Քյուրքչյան - Հռոբատան

Կարո Արմենյան - ԱՄՆ

Ռուբինա Փիրումյան - ԱՄՆ

Վաչե Բրուտյան - ԱՄՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒԹՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Վլադիմիր Բարխուդարյան
Համլետ Ա. Գևորգյան
Սերգեյ Սարինյան
Աշոտ Մելքոնյան
Ռուբեն Սաֆրաստյան
Համլետ Պետրոսյան
Սամվել Մուրադյան
Լևոն Մկրտչյան

«ՎԵՄ» համահայկական հանդես Հրատարակիչ՝ «ՎԵՄ հանդես» ՍՊԸ

375010 Երևան, Մհեր Մկրտչյան փ. 12/1

հեռախոս՝ 52 18 76, 093 83 93 24

Էլ. փոստ՝ khoudinyan@yahoo.com

ISSN 1829 - 1864

համահայկական հանդես
2009, թիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Արձանագրությունները բացահայտեցին
մեր հին հիվանդությունները

3

ՀԻՄՆԱՔԱՐԵՐ

Սուրէն Դ. Դանիելեան
Արեւատահայ նորագոյն
գրականութեան ճակատագիրը

11

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ալբերտ Ա. Սպելիանյան
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ
ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔՈՒՄ
Մաս առաջին. Ներհանքութային
հոմեոստասիսի հաստատումը.
Արտաշես I

35

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վարդան Գ. Դերիկյան
Արարատն ու Անին՝ Արովյանի
գաղափարական որոնումներում

56

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գևորգ Ա. Սպելիանյան
ԾԱՍՎԵՒՆ ԵՎ ԾԱՍՎԱՀԱՅԵՐԸ
(հնագույն ժամանակներից մինչև
20-րդ դարի վերջերը)

74

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Վ. Վարդանյան
ԴՊՐՈՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
1918-1925թթ. իրավիճակի
համեմատական վերլուծություն

96

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Սարգսիկ Լ. Չուզասյան
ԳԱՆՉԵՐ ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
թի 9422 ձեռագրի խորանների
նկարագրումները

104

Լևոն Ե. Համիկյան
Ներդաշնակություն հոգու և
կտավի գույներից

126

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ

Հենրիկ Ս. Սպազյան
ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՅՑԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ
«Ուշ աղվանների» առասպելը

129

ԼՐԱՏՈՒ

Ալվարդ Ս. Ղազիյան
Արքուր Սկրտչյան գիտնականի և
ազգային -պետական գործչի
50-ամյակը

141

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սեդա Ք. Գասպարյան
Լուիզա Ա. Գասպարյան
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ
«ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
Երկի անզլերեն թարգմանությունը.
համարժեքության հարցեր

145

Թամար Լ. Հայրապետյան
Հայ ժողովրդական հեքիաթների գրառման
և գիտական հրատարակության շուրջ

157

Դավիթ Վ. Պետրոսյան
«ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ
ՃԾՍԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԵՏԵՎԻՑ»:
Գլու. Խմբագիր՝ Սուրէն Դ. Դանիելեան 163

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Ավագ Ա. Հարուրյունյան
ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԾՐԱՄՆԵՐԸ
Գարեգին Նժդեհի դատական գործը

165

Ուրիշ Օ. Սահակյան
ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 1915-1917
ԹԹ.
Մուշեղ Թումանյանի 1915թ.
մայիսի 26-ի նամակ-զեկուցագիրը
Ալաշկերտի հայության վիճակի մասին 186

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻԹԱՅԵԼՅԱՆԻ
ՀԵՏՔԵՐՈՎ
Ցարական Ոստիկանության
Դեպարտամենտի Հատուկ բաժնի
1905 թվականի բղբածրարը

191 (I)

«Վեմ»-ի 2009թ. իրապարակումների
մատենագիտական ցանկ

211

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԳՐԱՆՄԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հեքիաթն ամենատարածված ժանրն է աշխարհի ժողովուրդների բանահյուսական ավանդության մեջ: Սկզբնավորվելով դարերի խորքից՝ հեքիաթը պատմվել, լրացվել, հղկվել, սերնդեսերունդ փոխանցվել է մինչև մեր օրերը՝ ներառելով հնագույն պատմահասարակական հարաբերությունների, առասպելների, հավատալիքների ու սովորությունների վերապրուկներ: Հայկական հրաշապատում հեքիաթները մեզ են հասել հազարամյակների խորհրդանշների բարդ բովանդակությամբ: Դրանց բացահայտումները այլ գիտությունների տվյալների հետ միասին հնարավորություն են ընձեռում լուծելու ազգաբանական շատ խնդիրներ, այդ բում նաև տվյալ ժողովրդի ծագումնաբանության հետ կապված կարևոր հարցեր: Իրենց բովանդակությամբ ու բնույթով հեքիաթները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հրաշապատում և իրապատում: Ժողովրդական հեքիաթների հնագույն տիպը կազմում են խորհրդանշների համակարգ դիտվող հրաշապատում հեքիաթները, որոնց վերծանման բանալին գտնվում է ծիսառասպելական պատկերացումների խորքերում¹:

Հայաստանի տարրեր պատմազգագրական շրջաններից գրառված ջրարգել վիշապի², անդրաշխարհից վերադարձող ուսկեզօծ ճկույթով ու մազերով հերոսի³, չխոսկան կնոց կամ աղջկա⁴ առագաստի գիշերը նորապսակների արանքում դրվող թրի⁵, կարմիր կովի եղջյուրներից սնվող որք աղջկա⁶, կենդանիների հետ

1 Е. М. Мелетинский. Поэтика мифа, М., 1976, с. 36-37.

2 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ), հ. II, Երևան, 1959, էջ 23-38, «Անմահական խընդոր» (Այրարատ), հ. VII, Երևան, 1979, էջ 585-597, «Ուսկե խնմանական հաղըլը» (Մեղրի), հ. XI, Երևան, 1980, էջ 138-141, «Խարյանդար» (Տուրութերան-Հարը), հ. XIV, Երևան, 1999, էջ 372-389, «Ծամ տոտիյեն» (Վաճառապուրական):

3 ՀԺՀ, հ. VI, Երևան, 1973, էջ 439-445, «Թաքավըերն ու դավրիշը» (Գանձակ-Տավուշ), հ. X, Երևան, 1967, էջ 107-116, «Բաչլիկի հեքիաթ» (Մուշ-Բուլանըլս) հ. XIII, Երևան, 1985, էջ 74-90, «Արմատ ու Մահմատ» (Տուրութերան-Մուշ):

4 ՀԺՀ, հ. I, Երևան, 1959, էջ 382-399, «Սոյլամազ խանըմի հեքիաթը» (Այրարատ), հ. VIII, Երևան, 1977, էջ 318-323, «Օֆչի Շամփու տղեն» (Գուգարք-Լոռի), հ. XIII, էջ 315-324, «Հեքիաթ Քիշմիշ-Խաթումի ախչկան» (Տուրութերան-Մուշ)

5 ՀԺՀ, հ. I, էջ 149-160, «Առչի տղի նաղլը», (Այրարատ), հ. VI, էջ 682-686, «Երեխա չունեցող մարդը» (Գանձակ-Տավուշ), հ. XV, Երևան, 1998, էջ 153-159, «Թակավոր լաճ ինան դավրեց» (Վաճ-Վաճառապուրական):

6 ՀԺՀ, հ. VI, էջ 46-48, «Խորթ ախճըկանը հաքաթը» (Ղարաբաղ), հ. VIII, էջ 72-77, «Վարդիկ եզան հեքիաթը» (Գուգարք-Լոռի), հ. VIII, էջ 387-393, «Ուկեմազիկը», հ. XIII, էջ 161-177, «Բոր եզ» (Տուրութերան-Մուշ):

ամուսնացող հերոս-հերոսուհիների⁷ մասին պատմող հրաշապատում հեքիաթներն իրենց խորքում կրում են հնագույն ժամանակներում լայնորեն տարածված տարիքային մի խմբից մյուսն անցնելու չափահասության խորհրդածեսի վերաբրուկներ, պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների աշխարհըմբռնման ու կենսահայեցողության հետքեր:

Հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործությունների, այդ թվում նաև հեքիաթների պարբերական գրառումն ու հրապարակումը սկսվում է 19-րդ դարի վերջին քառորդից՝ Եվրոպական երկրների բանագիտական մտքի ազդեցությամբ, ինչը հարաբերվում էր ազգային ինքնագիտակցության ու մեր ժողովրդի պատմական զարգացման կարևոր խնդիրների հետ:

Հեքիաթի սկզբնավորումից մինչև գրառում հազարամյակներ են անցել: Լիճելով հանրույթի ամենասիրած բանահյուսական ժանրերից մեկը՝ հեքիաթը ստեղծվում է բնօրրանում, բացահայտում այն ստեղծող ժողովրդի առասպելական մտածողությունը, հավատալիքները, ծեսերը, նիստուկացը, նրա աշխարհընկալմանը բնորոշ ձևերն ու առանձնահատկությունները:

Հեքիաթների անցյալում կատարված գրառումներ, մանավանդ բանագիտության այժմյան չափանիշներով չեն պահպանվել: Սիջնադարում հավաքված ու գրանցված Արևելքի քաղաքային կյանքի մասին պատմող հանրահայտ հավաքածուն է «Հազար ու մեկ գիշեր» արաբական հեքիաթների ժողովածուն, որի պատումները, սակայն, ժողովրդական նյութերի գրառումներ չեն, այլ հեղինակային մշակման ենթարկված տարապատում գրական ստեղծագործություններ:

13-14-րդ դարերում թարգմանաբար կամ վերաշարադրմամբ լայնորեն ճանաչում գտած այնպիսի նյութեր, ինչպիսիք են՝ «Աղեքսանդրի վարքի պատմությունը», «Պղնձե քաղաքի պատմությունը», «Պատմություն աղջկան և մանկան», «Խիկար իմաստունի խրատները», «Պատմություն Ֆարման մանկան պոեմը» համեմատաբար մոտենում են հեքիաթի ժանրին, բայց հեքիաթներ չեն:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են մեր ժողովրդի հավատալիքներն ու պատմությունն արտացոլող հին բանահյուսության մի քանի տեսակներ՝ առասպել, վիպասանական երգեր, գրույց⁸: Փակստու Բուզանդի գրեթե ողջ Պատմությունը շարադրված է ժողովրդական գրույցների հիման վրա և ընդգրկում է «Պարսից պատերազմ»⁹ ավանդական վեպի գերակշիռ մասը, սակայն բուն հեքիաթներ, այսինքն՝ հեքիաթի ժանրին բնորոշ նմուշներ չկան:

Անկասկած վիպական որոշ դրվագներ իրենց մեջ ներառում են հեքիաթային դիպաշարերի հեռավոր հիշողություններ, ինչպես օրինակ՝ «Վիպասանքում» պատմվող գրույցը Արտավազդի մոր՝ Սարենիկի և Վիշապի գաղտնի սիրողության մասին¹⁰, որը հետագայում իր արտահայտությունն է գտնել միջազգային հեքիաթագիտության մեջ ընդունված ու կիրառվող Արմե-Թոմփսոնի (AT) համացույ-

7 ՀԺՀ, հ. I, էջ 400-406, «Ուրան աշըդա ու Քոսեն» (Այրարատ), հ. VI, էջ 37-40, «Թաքավերեն տղործը հաքաթը» (Ղարաբաղ), հ. VI, էջ 77-80, «Օց-Մանուկին հաքաթը», հ. VII, էջ 598-605, «Զհմբրիւտ դուշի նաղըլը» (Մեղրի), հ. XV, էջ 278-283, «Աւոյի սելին» (Վան-Վասպորական):

8 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց. Քննական բնագիրը Մ. Արեւյանի և Ս Հարությունյանի, Երևան, 1981, «Թվելեաց երգեր» (Ա. Լ, էջ 100), «Վիպասանք» (Բ.ԽՄ, էջ 208), «Ծշմարտեալ պատմութիւն» (Բ.ԾՍ, էջ 214):

9 Փաւատոսի Բիւզանդացու Պատմութիւն հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալիսայանցի, Երևան, 1987, Չորրորդ դպրություն, Գլուխ ԺԶ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, էջ 194-218:

10 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, Ա.Լ, էջ 100:

ցի¹¹ 590 թվականարին համապատասխանող հայկական հեքիաթներում, որոնք տարածված են եղել պատմական Հայաստանի մի շարք գավառներում (մեր ձեռքի տակ կա շուրջ 37 տարբերակ, որոնք գրառվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած):¹²

Հայ ժողովրդական հեքիաթների գրառման մեզ հայտնի անդրանիկ նմուշները (61միավոր) կատարվել են նշանավոր մանկավարժ ու հասարակական գործիչ Առաքել Բահարյանի և նրա ազգականներ Ալեքսանդր Գրիգորի կողմից 1860 թվականին Շուշիում՝ Ղարաբաղի բարբառով: Զեռագիր այդ հավաքածուն պահպանվում էր ՀՀ ԳԱԱ հենագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (այսուհետ՝ ԲԱ):¹³ Բահարյանների հավաքածուի 61 հեքիաթներից 12-ը S. Նավասարդյանը հրատարակել է իր նշանավոր «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» չորս գրքերում(VI, VIII, IX, X):¹⁴ Հավաքածուի հեքիաթներից 46-ը տպագրվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության VI հատորի՝ Ղարաբաղին հատկացված բաժնում (ներառյալ նաև վերոհիշյալ 12 հեքիաթները), իսկ մի մասն էլ (15 միավոր) անտիպ վիճակում պահպանվում է Հայատանի Ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդում:

1870-ական թվականներից հայ ազգագրության և բանահյուսության ասպարեզում սկիզբ առած հավաքածական բուռն գործունեության նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը վաստակաշատ Գարեգին Սրբանձտյանցն էր (1840-1892), ում «Մանան» ժողովածուում (1876) «Հայրենյաց վեաք և զրույց» խորագրի տակ տպագրվում են Վասպուրականի հեքիաթների նմուշներ (թվով 9 միավոր): «Համով-հոտով» ժողովածուում (1884) նույնական Սրբանձտյանցը տպագրում է Արևնտյան Հայատանից գրառված 26 միավոր հեքիաթ: Գ. Սրբանձտյանցի օրինակով երկու տասնամյակի ընթացքում (1870-1890) լույս են տեսնում մի շարք ժողովրդագիտական (ազգագրական և բանահյուսական) ժողովածուներ,¹⁵ որոնց բանահավաքները ազգային մշակույթի նվիրյալ ուսուցիչներ էին, հոգևորականներ, լրագրողներ, հասարակական գործիչներ: 1882-1903թթ. S. Նավասարդյանցը հրատարակում է ժողովրդական բանահյուսության նյութերի տասը գիրք, որտեղ ընդգրկվում են Վաղարշապատից, Նախիջևանից, Ղարաբաղից, Վանից, Լոռուց, Կրիմից գրառված շուրջ ութուն հեքիաթ:¹⁶

11 A. Aarne., S. Thompson., The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Marchentypen. Translated and Enlarged by Stith Thompson, Second Revision, Helsinki, 1964, Academia scientiarum Fennica, p.215-216.

12 Ավելի մանրամասն տես Թ. Հայրապետյան. Վիպասանքի հնագույն առասպեկտների դրսերումները «Սասան ծոեր» դյուցազնավեպում և հայկական հրաշապատում հեքիաթներում, - «Պատմաբանասիրական հանդես», 2008, 2, էջ 141-155:

13 ԲԱ, Տ. Նավասարդյանի ֆոնդ, գործ I, 2: Ներկայումս վերոհիշյալ ֆոնդը պահպան է Հայատանի Ազգային արխիվում (այսուհետ՝ ՀԱ.Ա.):

14 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, վեցերորդ գիրք, Թիֆլիս, 1890, էջ 32-33, «Մանկական հեքիաթ» (Ղարաբաղ), ութերորդ գիրք, 1894, էջ 36-39, «Վեճեկերյաքիւլ տղեն հաքյաթը», էջ 48-60, «Աւան - Բալասուն հաքյաթը», էջ 40-45, «Թաքավերեն տղորցը հաքյաթը», էջ 61-62, «Պառավ կնօանը հաքյաթը», էջ 46-47, «Ըսալ անիմ, խալիշա անիմ, երան նատիմ դիվան անիմ», իւսերորդ գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 78-82, «Թաքավերեն տղորցը հաքյաթը», էջ 90-95, «Քյասիր մարթին հաքյաթը», էջ 86-89, «Խորթ աղճկանը հաքյաթը», էջ 83-85, «Քոսակեն հու քաշալեն հաքյաթը», տասներորդ գիրք, Թիֆլիս, 1903, էջ 36-43, «Կյիլ տեսած ախճեկանը հաքյաթը», էջ 44, «Աչքը վահրըկալածեն, կաղլիզին հու քսակին հաքյաթը»:

15 Ա. Վրդ. Սեղրակյան. Քնար Մշեցվոց և Վամեցվոց, Վաղարշապատ, 1874, Ա. Վրդ. Տեր-Սարգսյանց. Պանդուստ Վանեցին, Պոլիս, 1874, Վ. Վրդ. Տեր-Մինասյան (Պարտիզակցի), Խոսք գ հայրենյաց, Պոլիս, 1879, Նոյնի Անգիր դպրույթ, 1-2, Պոլիս, 1880, Ա. Սարգսյանց. Ագուեցոց բարբառը, Մոսկվա, 1883, Հ. Նազարյանց. Նախապաշտումք, Թիֆլիս, 1878, Մ. Վրդ. Բարխուդարյանց, Պոլը-Պուդի, Թիֆլիս, 1883, Հ. Ալաբերդյան. Ուղմա կամ Զեյթուն, Պոլիս, 1885 և այլն:

16 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 1-10 գիրք, Թիֆլիս, 1882-1903:

1885թ. լուս տեսած Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի «Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը» բանահյուսական ժողովածուում տեղ էր գտել 45 հերթաք¹⁷: Գ. Շերենցի «Վաճա սազի» 1-ին և 2-րդ գրքերում գետեղված էին Վասպուրականից գրառված 14 հերթաք¹⁸: Վերոհիշյալ ժողովածուներում հրատարակված բանահյուսական-աղօգրական նյութերը գրառված են որոշակի թերություններով, քանի որ ժողովրդագիտական գործը հայ իրականության մեջ դեռևս չուներ գիտական սկզբունքներով մշակված անհրաժեշտ չափորոշիչներ:

Հայկական հերթաքների հրատարակման գործում անուրանալի ավանդ ունի Գրիգոր Խալարյանը (1858-1912), ում խմբագրությամբ Մուկվայի Լազարյան ճեմարանի կողմից հրատարակվող «Էմինյան ազգագրական ժողովածուում» տպագրվում են նշանավոր բանահավաք Սարգիս Հայկունու՝ արևելահայերից և արևմտահայերից գրառած հերթաքներ (100 միավոր): 1887թ. լուս տեսած Գր. Խալարյանի «Ծրագիրը»¹⁹ մեծ նշանակություն ունեցավ ժողովրդագիտության մեջ գործնական, կիրառական աշխատանքներ կատարելու առումով. «Բանահավաքը մեծ ուշադրությամբ և հարգանքով պետք է վերաբերվի այն բոլոր տեղեկություններին, որ իրան կհաղորդեն կամ ինքը կժողովե անմիջապես... Հարկավոր է դիտել ու գրել այն, ինչ-որ կա, և ոչ թե այն, ինչ որ պետք է լինի՝ բանահավաքի կարծիքով»²⁰: Այսինքն՝ «Ծրագիրը» խիստ կարևորում է հավաքվող նյութերի անաղարտ գրառումը՝ պահպանելով բանասացների պատումների բովանդակային, բարբառային, հնչյունաբանական, քերականական, ոճական առանձնահատկությունները, տարբերակների առկայությունը, ազգագրական-բանահյուսական նյութերի համալիր գրանցումը, ինչպես նաև նյութերի գրառման հանգամանքներին վերաբերող տեղեկությունները:

Երախտաշատ ազգագրագետ-բանահավաք Երվանդ Լալայանը²¹, ուսուցչության տարիներից սկսած, ոգեշնչվելով և առաջնորդվելով Գ. Խալարյանի «Ծրագրով»՝ ջանապարհար գրադիւկ է ժողովրդագիտական նյութերի հավաքչությամբ: Նրա հրատարակած «Սարգարիտներ հայ բանահյուսության»²² եռահատոր ժողովածուի Ա և Բ հատորները պարունակում են Աշտարակի, Օշականի, Փարպիի և Վաղարշապատի հերթաքները, իսկ Գ հատորում գետեղված են Արևմտյան Հայատանի որոշ զավառների հերթաքներ, որոնք գրառվել են Ապարանում: (1915-1916թթ. Եր. Լալայանի կազմակերպած բանահյուսական արշավախումբը Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում ապատանած արևմտահայ գաղթականներից գրի է առնում ու կորստից փրկում Մշո, Մոկսի, Վանի, Բիթլիսի, Արճեշի, Սասունի, Ալաշկերտի, Բասենի, Շատախի, Բուլանըլիսի և այլ ազգագրական շրջանների հերթաքներ (շուրջ 1000 միավոր):

Խոսելով «Ազգագրական հանդեսի» էջերում լուս տեսնող բանահյուսական և ազգագրական նյութերի մասին՝ Եր. Լալայանն ընդգծում է դրանց պատմաշակութաբանական կարևորությունը. «Մեր կոչումն այժմ նյութեր հավաքելն է,

17 Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանց. Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885:

18 Գ. Շերենց. Վաճա սազ, 1-2, Թիֆլիս, 1885, 1899:

19 Գր. Խալարյան. Մրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների. Մուկվա, 1887:

20 Նոյն տեղում, էջ ԺԸ:

21 1896թ. Ծովի քաղաքում Եր. Լալայանը հրատարակում է հայ ազգագրական գիտական առդրանիկ պարբերականը՝ «Ազգագրական Հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ): ԱՀ մնացած բոլոր գործերը (2-26) տպագրվել են Թիֆլիսում: 1896թ. մինչև 1916թ. հրատարակվել են ԱՀ 20 մեծադիր հատորներ, որոնց անփոփոխ խմբագիրն է եղել Եր. Լալայանը:

22 Մարգարիտներ հայ բանահյուսության. Բ. 1-3, Վաղարշապատ, 1914-1915:

որովհետև դրանց պակասության պատճառով՝ գիտական ուսումնասիրություններն անհնարին են, և մեկ էլ՝ դրանց համար ժամանակ չի պակսիլ: Մենք կը ենք քարերը և երանի՝ նրան, ով կզա այդ քարերով ազգային ինքնուրույնության շենքը կառուցանելու և համամարդկային էվոլյուսիոնի օրենքները գծելու»²³:

Հայատանի տարբեր ազգագրական շրջաններից մեր բանահավաքների անձնաղիք նվիրումով գրի առած հեքիաթների մի մասը տպագրվել է համապատասխան ժողովածուներում ու հանդեսներում, որոնք ժամանակի ընթացքում սահմանափակ տպաքանակի ու ֆիզիկական նաշվածության պատճառով սպառվել և դարձել էին հազվագյուտ օրինակներ, իսկ առավել ստվար մասը մնացել էր ձեռագիր վիճակում՝ ցրված տարբեր արխիվներում: Հայ ժողովրդական հեքիաթների բազմահատոր գիտական հրատարակությունն սկսվել է 1959 թվականից՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ընդհանուր խմբագրությամբ՝ նախատակ ունենալով հրապարակ հանել ժողովրդական բանահյուսության հնագույն ժանրերից մեկի՝ հեքիաթի տպագիր և անտիպ ժառանգության ամբողջական ու համակարգված հրատարակություն:

Հայկական հեքիաթների գիտական հրատարակությունն իրականացվել է տեղագրական-ազգագրական հատկանիշների խմբագրուման ու տեղարաշխման, տեքստարանական միասնական կանոնների մշակման սկզբունքով.

I, II, III հատորներ՝ Այրարատ (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Նազինյանի), IV հատոր՝ Շիրակ (աշխատասիրությամբ՝ Մ. Մկրտչյանի), V հատոր՝ Արցախ (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Նազինյանի և Մ. Գրիգորյանի), VI հատոր՝ Արցախ-Ուստիք (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Նազինյանի և Վ. Սվազյանի), VII հատոր՝ Արցախ-Սյունիք (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Նազինյանի և Մ. Առաքելյանի), VIII հատոր Գուգարք, Լոռի (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Նազինյանի և Ռ. Գրիգորյանի), IX հատոր՝ Բագրեվանդ, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Բաղեշ (աշխատասիրությամբ՝ Մ. Մկրտչյանի), X հատոր՝ Տուրուբերան-Սուշ-Բուլանըխ (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տարոնցու), XI հատոր՝ Տուրուբերան-Հարք (աշխատասիրությամբ՝ Մ. Մկրտչյանի), XII-XIII հատորներ՝ Տուրուբերան-Մուշ (աշխատասիրությամբ՝ Վ. Սվազյանի, Ա. Ղազիյանի), XIV-XV հատորներ՝ Վան-Վասպուրական²⁴ (աշխատասիրությամբ՝ Ա. Ղազիյանի, Վ. Սվազյանի): Վերջերս լույս տեսած XVI հատորով (Վան-Վասպուրական, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Ղազիյանի), ամբողջանում է պատմական Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի և հարակից շրջանների (Վան, Խոյ, Բուլանըխ, Բգնունիք, Խոնուս, Արճեշ, Արծեն, Զարսանձագ) բանահյուսության հերթիարի ժանրի հոգևոր հարստությունը: Հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական պատմության մեջ նշանակալից դեր խաղացած Վասպուրական աշխարհն ունեցել է հարուստ նյութական ու հոգևոր մշակույթ: Ցուցանշական է, որ մ.թ.ա. 9-6-րդ դարերում Վանի հզոր քաղաքության գոյությունը հավաստող սեպագիր արձանագրությունների տվյալները հաստատվում են ոչ միայն պատմագրական երկերով, այլև ազգային ավանդությունների ու բանահյուսության մեջ վկայված իրողություններով: Վասպուրականում ծավալված «Սանա ծոեր» հերոսավեպի որոշ գործողությունների և Վանում գտնվող Սիերի դուռ անունով քարայրում փակված

23 Ա.Հ., Ա. Գիրք, 1896, Ծուշի, էջ 3:

24 Հայ ժողովրդական հեքիաթների՝ ըստ հատորների տեղարաշխման և տպագրության պատրաստման աշխատանքների հետ կապված՝ որոշ հատորների հրատարակության թվերի հաջորդականությունը խախտված է (ՀԺՀ, հ. I, II, Երևան, 1959, հ. III, Երևան, 1962, հ. IV, Երևան, 1963, հ. V, Երևան, 1966, հ. VI, Երևան, 1973, հ. VII, Երևան, 1979, հ. VIII, Երևան, 1977, հ. IX, Երևան, 1968, հ. X, Երևան, 1967, հ. XI, Երևան, 1980, հ. XII, Երևան, 1984, հ. XIII, Երևան, 1985, հ. XIV, Երևան, 1999, հ. XV, Երևան, 1998, հ. XVI, Երևան, 2009):

Փոքր Սիերի մասին գրույցները կենցաղավարում էին Վասպուրականի հայոց հիշողության մեջ մինչև XX դարի սկիզբը:

Տպագրության է պատրաստված «Հայ ժողովրդական հերիաքների» XVII հատորը, որն ընդգրկում է պատմական Հայաստանի Մոլու Գավառի հերիաքները (աշխատասիրությամբ՝ Թ. Հայրապետյանի): Հրատարակության են սպասում նաև Ռշտունիք, Պարսկահայք նահանգներից, Շատախ գավառից և Սփյուռքի գաղրօջախներից գրառած հերիաքների բնագրերը, որոնք ձեռագիր վիճակում պահպում են Բանահյուսական արխիվում և այլ արխիվներում ու նախատեսված են տպագրվելու՝ իբրև գիտական հրատարակության հերթական հատորներ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1959 թվականից ցայսօր՝ 50 տարվա ընթացքում, լույս է տեսել «Հայ ժողովրդական հերիաքների» գիտական հրատարակության ընդամենը 16 հատոր, իսկ վերջին 10 տարիների ընթացքում՝ միայն մեկ հատոր:

Այս տեմպերով ընթանալու պարագայում գիտական հրատարակությունը ե՞րբ կարող է ավարտվել: Այս հարցը պետք է մտահոգի Հայաստանի կառավարությանը, ազգային բարեսիրական կազմակերպություններին: Չ՞է որ Ժամանակին՝ 1915-16թթ., Եր. Լալայանի բանահյուսական արշավախումբը գերազանցապես գործել է Հայոց ազգագրական ընկերության և հայ բարեգործների միջոցներով: Մինչդեռ վերջին 20 տարիների ընթացքում իրենց բնօրինակից բոնագաղրված աղբեջանահայերից համեմատաբար քիչ նյութեր են գրառվել: Ի դեպ այս առումով դրվագանքի են արժանի բանագետ Սվետլանա Վարդանյանի անձնական ախածեռությամբ ու ջանքերով իրականացվող աշխատանքները:

Ամփոփելով փաստենք, որ «Ազգագրական հանդեսի», «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի», դրանց հիմնադիրներ Եր. Լալայանի ու Գր. Խալաթյանի թողած հարուստ ժողովրդագիտական ժառանգության, ինչպես նաև 1959թ.-ից ցայսօր հրատարակվող «Հայ ժողովրդական հերիաքների» ակադեմիական բազմահատորյակի բնագրերի ուսումնասիրությունը իրենից անզնահատելի արժեք է ներկայացնում հայ գիտական ազգագրության ու բանահյուսության համար:

**Թամար Լ. Հայրապետյան
բանաս գիր. թեկնածու**

**ON THE WRITING AND SCIENTIFIC PUBLICATION.
IN ARMENIAN PEOPLE'S FAIRY-TALES**

TAMAR L. HAYRAPETYAN